

13. Schwartz I. H., Bilsky W. Towards a Psychological Structure of Human Values / S.H, Schwartz, W. Bilsky // Journal of Personality and Social Psychology. – 1987. - # 2/ - С. 15-19.

В статье рассматривается модус поведения как проявление духовной личностной ценности.

Modus of behavior as a display of spiritual value of a personality is examined in the article.

Приходченко К.І. - доктор педагогічних наук, професор кафедри українознавства, заслужений учитель України, член-кореспондент Міжнародної академії наук педагогічної освіти (м. Донецьк)

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор Євтух М.Б.

УДК 378:008:140.8

МОВЛЕННЄВА КУЛЬТУРА ЯК КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

А.Є. Растєгаєва

У статті надається інформація про основні ознаки мовленнєвої культури в різні епохи. Розкриваються базові поняття, рівні виявлення мовленнєвої культури особистості.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями

Найголовнішою ознакою держави та нації є її рідна мова. Рівень розвитку рідної мови відображає рівень духовного розвитку нації, її культури. Рідна мова – невід'ємна частка Батьківщини кожної людини, її Вітчизни.

Опанування рідної мови, рідного слова починається з раннього дитинства в сім'ї, серед близьких і рідних дитині людей, а вдосконалення її триває у дошкільних закладах, школі і впродовж усього життя.

Мовленнєва культура – це вміння адекватно й доречно практично користуватися мовою в конкретних ситуаціях (висловлювати свої думки, бажання, наміри, прохання тощо), використовувати для цього як мовні, так і позамовні (міміка, жести, рухи) та інтонаційні засоби виразності мовлення.

За останні десятиліття різко змінилася комунікаційна і, відповідно, мовна ситуація в суспільстві. Виникли нові способи збереження й опрацювання вербальної інформації, в яких домінуюче положення набули аудитивні і аудіовізуальні джерела мовлення (радіо, телебачення, телефонний зв'язок), тобто усне мовлення в своїх абсолютно нових різновидах. І якщо до сьогодні проблеми формування мовленнєвих навичок були актуальні, як правило, для спеціальностей, пов'язаних із так званим гуманітарним циклом, то зараз практично перед усією системою освіти постало завдання формування вмінь і навичок усної творчості.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спирається автор

Історико-генетичний аналіз формування уявлень про мовленнєву культуру особистості в історії філософсько-лінгвістичної думки та естетичного виховання свідчить, що величезною скарбницею мовленнєвого досвіду багатьох поколінь є живе слово народу, фольклорне багатство. У народних прислів'ях, приказках закарбовані уявлення про закони моралі та поведінки, про красу людського мовлення.

Проблемами осмислення і формування мовленнєвої культури займалися такі науковці, як Н. Бабич, О. Беляєв, А. Коваль, О. Пономарів, О. Сербенська, М. Пентилюк, В. Мельничайко, В. Чернишов, Л. Щерба, Г. Винокур, Б. Томашевський, В. Виноградов, С. Ожегов та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття

Феномен мовленнєвої культури розглядається науковцями на протязі багатьох років, але такі аспекти, як ознаки та рівні виявлення мовленнєвої культури особистості, ще недостатньо вивчені.

Формування цілей статті (постановка завдання)

Метою статті є окреслення характерних ознак мовленнєвої культури в різні епохи, а також визначення рівнів виявлення мовленнєвої культури особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

За своїм змістом культура мовлення завжди предметна, тобто впливає на людей саме так, а не інакше. З духовної точки зору її можна вважати результатом людської діяльності, психічного розвитку та формування особистості літературними творами, мистецтвом тощо.

Рівень мовленнєвої культури людини залежить від її обізнаності з національним мистецтвом, з історією культури свого народу. Культура мовлення людини формується багатством словника, досконалим володінням способами поєднання слів у речення, умінням розрізняти нейтральні й стилістично марковані мовні одиниці, недопущенням стильового та експресивного дисонансу, фонетико-інтонаційною виразністю.

Ораторське мистецтво і наука про нього зародилися в Стародавній Греції. Розквіт демократії в афінському полісі (місті-державі) співпав з розквітом риторики. Участь у народних зборах вимагала вміння виступати з переконливими промовами.

Стародавні греки добре розуміли цінність слова як найбільш досконалого способу вираження різноманітних процесів, що відбуваються в душі людини, як потужного знаряддя підпорядкування своїй волі інших і як способу живого спілкування. У Древній Греції людині доводилося досить часто виступати з публічними промовами – у народних зборах, у суді, на багатолюдних святах і дружніх зустрічах. Софісти (вчителі філософії і риторики) постійно підкреслювали силу слова.

Софісти займалися не тільки практикою, але і теорією красномовства. Саме вони заклали основи риторики як науки про ораторське мистецтво. На думку софістів, мета оратора – не

розкриття істини, а переконання слухачів у правоті своєї думки. Звідси їхній погляд на предмет риторики як навчання переконливим промовам, того, щоб слабку, необґрунтовану думку робити сильною, переконливою в очах аудиторії [1].

Під впливом грецької культури мистецтво красномовства стало розвиватися в Стародавньому Римі. Римляни також високо цінували вміння людини красиво і ясно викладати свої думки. Державні справи тут також вирішувалися у народних зборах, сенаті та суді, де міг виступити будь-який вільний громадянин. Тому володіння словом було необхідною умовою участі громадянина в політичному житті. У таких суспільних умовах ораторська майстерність була широко розповсюдженою [1].

Аскетичне розуміння краси, суворість, серйозність, ригоризм мовленнєвої культури були характерними для середньовічної епохи.

У нових духовних умовах середньовіччя риторика, що сприйняла основні норми античної теорії красномовства, набуває нових рис. Панівним жанром стає церковне красномовство, і завдання оратора полягають у роз'ясненні та ілюструванні задалегідь відомих положень. Цитування та посилення на авторитети стають основними елементами виступів.

За добу Відродження критерієм визнання людини у світі була широка художня освіта у поєднанні із вмінням говорити.

Новий час, що почався західноєвропейським відродженням, ознаменувався бурхливим зростанням культури в усіх галузях. Красномовство знову набуває ширшого розповсюдження і отримує соціально-політичну спрямованість. Характерне для нової епохи розуміння завдань риторики відображене в словах фізика і філософа Блеза Паскаля (1623-1662): "Красномовство – це мистецтво говорити так, щоб ті, до кого ми звертаємося, слухали не лише без напруження, але і з задоволенням, і щоб захоплені темою і підбурювані самолюбством, вони захотіли в неї вникнути".

Філософія та ідеологія Просвітництва характеризувалась раціоналізмом мислення і, відповідно, цінувала розсудливість та обачність мовлення людини, культ точного, чіткого слова, дидактичність та прямолінійність усного та письмового мовлення. Натомість вишукана розкіш бароко зумовила містицизм,

екзальтованість мовленнєвої поведінки і, відповідно, певне зниження вимог до точності, виваженості мовленнєвої культури особистості. Цивілізація індустріальної епохи утвердила реалістичне світосприйняття і, як наслідок, прямолінійність, однозначність мовлення.

У сучасну епоху красномовство посідає міцне місце в програмі шкіл і університетів по всьому світу.

Риторика розглядається як важлива частина гуманітарної освіти сучасної людини незалежно від її основної спеціальності. Предмет риторики по-різному розуміється в різних наукових традиціях новітнього часу. Риторика вивчають як теорію культури мовлення, як історію ораторського мистецтва, як техніку усного публічного виступу, як стилістику тексту, як методику навчання ефективному спілкуванню. Всі ці аспекти мають безпосереднє відношення до риторики. Сучасна риторика – це теоретична і прикладна філологічна наука про логічні, естетичні і етичні якості нехудожнього мовлення (наукового, ділового, публічного, розмовного). Якостями художнього мовлення займається інша філологічна наука - поезика. Риторика спирається на культуру мовлення, але передбачає більш високий рівень мовленнєвої майстерності промовця.

У ХХ столітті В. Чернишов, Л. Щерба, Г. Винокур, Б. Томашевський, В. Виноградов, С. Ожегов та їхні численні учні й послідовники поступово, все повніше і ширше осмислювали сукупність явищ, що позначаються терміном «культура мовлення», або «мовленнєва культура». Цей термін міцно ввійшов у науку і життя. Визначилося розмежування цього терміна, що говорить про визнання нової галузі наукового знання, завданням якої є вивчення культури мовлення як сукупності його реальних властивостей і особливостей. Так, в «Довіднику лінгвістичних термінів» Д. Розенталя і М. Теленкової про термін «культура мовлення» читаємо: «1. Розділ філологічної науки, що вивчає мовленнєве життя суспільства в певну епоху (точка зору об'єктивно-історична) і встановлює на науковій основі правила користування мовленням як основним засобом спілкування людей, знаряддям формування і вираження думки (точка зору нормативно – регулююча) ... 2. Нормативність мовлення, його відповідність вимогам, які

пред'являються до мови в даному мовному колективі в певний історичний період, дотримання норм вимови, наголосу слововживання, формотворення, побудови словосполучень і пропозицій. Нормативність мовлення також включає в себе такі якості, як точність, ясність, чистота» [2].

Історія східнослов'янської культури свідчить про визнання великої сили слова, взаємозв'язок “золотого слова” із практичними справами людини, її моральною культурою, цінування щирості у словах, простоти, невимушеності мовлення, доречності мовчання, заборони хули на ближнього, пустопорожньої балаканини, багатослів'я тощо. У ХІХ ст. у вітчизняній лінгвістиці та педагогіці питання мовленнєвої культури розглядались переважно крізь призму риторики. К. Ушинський, видатний вітчизняний педагог, виступав палким захисником рідномовності навчання, вважав провідним засобом виховання особистості саме мову, називав мовленнєву здатність Божим даром, дивом людської природи. С. Русова розглядала мову як соціальний зв'язок між людьми, засіб для виявлення внутрішнього світу, для сприйняття нового безмежного знання. В. Сухомлинський підкреслював тісний взаємозв'язок мовленнєвої культури з естетичною та інтелектуальною культурою особистості.

Мовленнєва культура є невід'ємною часткою духовної культури особистості й органічно пов'язана з усіма іншими її складовими (інтелектуальна, моральна, естетична, художня, екологічна, правова та ін.). Найбільш за все тісний зв'язок мовленнєвої культури спостерігається із естетичною та художньою культурою. Це пояснюється тим, що будь-яка культура є носієм естетичних цінностей, тому естетичні компоненти притаманні мовленнєвій культурі саме тому, що естетична виразність слова формується завдяки переживанню краси. Зразком мовленнєвої культури є художнє мовлення, яке яскраво представлено у мистецтві слова (література, театр, кіно, телебачення та ін.).

Таким чином, мовленнєва культура— інтегральна духовна властивість особистості, яка відбиває здатність людини до культурно-мовленнєвої діяльності, спрямованої на загальнокультурну комунікацію, побудовану на принципах естетизації і гуманістичній спрямованості поведінки.

Важливою ознакою мовленнєвої культури особистості є мовленнєвий етикет, основні вимоги якого ґрунтуються на етнокультурних традиціях.

Сьогодні важливо не тільки вміти побудувати власне усне висловлювання, переконливо відстоюючи власну позицію (природно, з дотриманням правил культури мовного спілкування), а й вміти розуміти чуже мовлення і адекватно реагувати на нього. Причому якщо при контактному спілкуванні людина, яка слухає, певною мірою може регулювати темп нової інформації, перепитуючи співрозмовника (лектора) та звертаючись до нього з проханням говорити повільніше, прокоментувати яке-небудь не дуже зрозуміле висловлювання, то при дистантному сприйнятті мовлення (радіо, телебачення) такої можливості немає. Той, хто слухає, змушений сприймати мовлення в тому темпі, мовному оформленні та обсязі, що не враховують його індивідуальних можливостей.

У цьому зв'язку нагадаємо, що "антична риторика, орієнтована переважно на судові і парадні промови, була перероблена в середні століття переважно на створення листів і проповідей, а в епоху Відродження і класицизму - стосовно всякої художньої прози".

На превеликий жаль, сучасне красномовство – за своїм змістом і прийомами мовленнєвої творчості, що використовуються, – продовжує залишатися приблизно на тому ж рівні, що і століття тому. Воно не враховує, по-перше, нових завдань та історичних реалій, по-друге, результатів досліджень у суміжних галузях знань, наприклад, даних лінгводидактики про темпоральні характеристики мовлення і оптимальної тривалості звучання текстів у різних ситуаціях і з різних джерел інформації, даних лінгвістики про специфіку лексико-грамматичного оформлення думки в тих чи інших ситуаціях спілкування. Але ж подібними відомостями, отриманими в результаті наукових досліджень, давно і успішно користуються фахівці в галузі навчання нерідним мовам.

Як зазначає С.І. Бабенков,[3] культура мовлення сучасних підлітків постійно під впливом соціальних змін, як позитивних, так і негативних, що відбулися в нашій країні, особливо в останні десятиліття.

У сучасній лінгвістиці розрізняють два рівні мовленнєвої культури людини – нижчий і вищий. Для нижчого рівня, для першого ступеня опанування літературною мовою досить правильності мовлення, дотримання норм літературної мови. Існують норми лексичні, орфоепічні (фонетичні), граматичні – словотворчі, морфологічні, синтаксичні. Лексичні норми фіксуються в тлумачних словниках у вигляді тлумачення значення слів і їхньої сполучуваності з іншими словами, інші норми розкриваються в посібниках з граматики літературної мови, у спеціальних словниках-довідниках.

Якщо людина не допускає помилок у вимові, у вживанні форм слів, в їхньому творенні, в побудові речень, мовлення її ми називаємо правильним. Однак цього замало. Мовлення може бути правильним, але невідповідним, тобто не відповідати цілям та умовам спілкування. У поняття «вимоги до мовлення» включаються як мінімум три ознаки: багатство, точність і виразність.

Показниками багатого мовлення є великий обсяг активного словника, різноманітність використовуваних морфологічних форм і синтаксичних конструкцій. Точність мовлення – це вибір таких мовних засобів, які найкращим чином виражають зміст висловлювання, розкривають його тему і основну думку. Виразність створюється за допомогою відбору мовних засобів, що якнайбільше відповідають умовам і завданням спілкування.

Якщо людина володіє правильним і гарним мовленням, вона досягає вищого рівня мовленнєвої культури. Це значить, що вона не тільки не допускає помилок, а й уміє найкращим чином будувати висловлювання відповідно до мети спілкування, відбирати найбільш підходящі в кожному випадку слова і конструкції, враховуючи при цьому, до кого і за яких обставин вона звертається.

Високий рівень мовленнєвої культури – невід'ємна риса культурної людини. Удосконалювати своє мовлення – завдання кожної людини. Для цього потрібно стежити за власним мовленням, щоб не допускати помилок у вимові, у вживанні форм слів, у побудові речення. Потрібно постійно збагачувати свій словник, вчитися відчувати свого співрозмовника, уміти відбирати найбільш підходящі для кожного випадку слова та конструкції.

Головна мета кожної культурної людини полягає в збагаченні свого мовлення, його удосконалюванні. Необхідно навчитися відчувати співрозмовника, уміти відбирати найбільш придатні для кожного випадку слова та конструкції. Формування у підлітків навичок користуватися правилами культури спілкування, як й культури загальної поведінки з оточуючими, має відбуватися в процесі систематичної виховної роботи. Дуже важливо ознайомити учнів з правилами ввічливості, яка виявляє повагу до гідності іншої людини, показати як поводитися в тій чи іншій ситуації (знання етикету поведінки), як правильно встановлювати і підтримувати мовний контакт (знання мовленнєвого етикету). Кожна людина повинна дбати не тільки про культуру свого мовлення, а й про мовленнєвий етикет (сукупність мовних засобів, які регулюють нашу поведінку в процесі мовлення). С.К. Богдан зазначає, що "мовний етикет українців є унікальною, універсальною моделлю їхньої мовної діяльності"[4].

Мовленнєвий етикет – важливий компонент національної культури. У мові, мовленнєвій поведінці, усталених формулах (стереотипах) сформувалися багатий народний досвід, неповторність звичаїв. Культура мовлення – це духовне обличчя людини. Вона свідчить про загальний розвиток особистості, про ступінь прилучення її до духовних багатств рідного народу й надбань усього людства. Основою мовленнєвої культури є грамотність, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними і стилістичними засобами мови. Але цим поняття «мовленнєва культура» не вичерпується. Мовлення має бути не тільки правильним, а й лексично багатим, синтаксично різноманітним. Потрібно активно розвивати власне мовлення: усно й письмово висловлювати думки, виправляти себе, перебудовувати сказане, шукати найкращі й найдоцільніші варіанти висловлювання. Культура мовлення тісно пов'язана з культурою мислення. Якщо людина ясно, логічно мислить, то й мовлення в неї ясне, логічне. І навпаки, якщо в людини немає думок, якщо вона говорить про те, чого не розуміє або не знає, то й мовлення в неї плутане, беззмістовне, захарашчене зайвими словами, непотрібними красивостями. Мовлення тоді гарне, коли воно якнайповніше і

якнайточніше передає думки чи малює образи і легко сприймається. Зрозуміле, грамотне, багате мовлення — не тільки ефективний засіб передачі й сприйняття думок та образів. Це вияв поваги до людей, з якими спілкуєшся, до народу, який створив цю мову.

Мовленнєва культура людини – це ставлення людини до знань про мову (і знань взагалі), прагнення (або його відсутність) до їх розширення, вміння (чи невміння) отриманими знаннями користуватися.

Визначаючи ознаки культури мовлення, ураховуються як його суто мовні особливості (ступінь володіння чинними в конкретну епоху нормами), так і позамовні (знання законів мислення, практичний досвід мовця, його психічний стан, мета тощо).

Н. Бабич комунікативними ознаками культури мовлення вважає правильність, точність, логічність, багатство та різноманітність, виразність, емоційність тощо [5].

Одним із визначальних і центральних понять культури мовлення фахівця є правильність мовлення, тобто строга відповідність чинним правилам, за допомогою яких сформульовано норми, що регулюють правильний вибір слова відповідно до змісту і мети висловлювання. Літературна норма – це одна з найскладніших проблем у сучасному мовознавстві, багатовимірність якої визначається історичними, культурно-соціальними і лінгвальними факторами. Норма виконує роль фільтра при рухові від системи мови до мовлення. Вона фільтрує також накопичені у текстах й узагальнені узусом зміни, перш ніж вони потрапляють у систему. Найбільш яскраво ці зміни виявляються в лексиці. Це пояснюється тим, що лексика безпосередньо пов'язана з дійсністю, постійно реагує на зміни у суспільному житті. Слова з'являються з появою у нашій мові нових предметів і явищ, коли виникає потреба в їх номінації, і поступово зникають разом із ними або набувають нових значень.

А. Кордонська виділяє такі ознаки мовленнєвої культури людини: знання базових мовленнєвознавчих понять; здатність адекватно сприймати, розуміти, оцінювати і відтворювати почуте чи прочитане; здатність до мовленнєвої творчості; здатність планувати, готувати майбутнє висловлювання в різних жанрах за інтерактивними і трансактивними схемами, виступати з

повідомленням; здатність реалізовувати задум у процесі мовленнєвої діяльності; здатність до асоціативної мовленнєво-мислительної діяльності; уміння аудіювання, читання, говоріння, письма; гнучке вміння використовувати засоби рідної мови залежно від типу, стилю мовлення; навички красномовства; уміння редагувати власне та чуже мовлення; здатність до контролю, самоконтролю результатів мовленнєвої діяльності.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Отже, з інформації, викладеної вище, можна зробити висновки. Мовленнєва культура виникла ще в античні часи, але інтерес до неї не зникає і сьогодні. В різні епохи красномовство відрізнялося характерними рисами, залежно від того, на кого були направлені промови. В сучасній лінгвістиці розрізняють два рівні мовленнєвої культури людини: нижчий і вищий. Для нижчого рівня достатньо дотримуватися норм літературної мови, а вищий рівень передбачає, що людина не тільки не допускає помилок, але й вміє щонайкраще побудувати своє висловлення. Серед ознак мовленнєвої культури людини виділяють правильність, точність, логічність, багатство та різноманітність, виразність, емоційність мовлення.

Література

1. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / К. Куманецкий. – М.: Высшая школа, 1990. – 456 с.
2. Розенталь Д., Теленкова А. Словарь лингвистических терминов. -М.: Просв., 1976. –514 с.
3. Бабенков С.І. (Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов)// Інтеграція України у світове товариство. Матеріали науково – практичної конференції, Київ.
4. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К.: Рідна мова, 1998. – С.430–452 с.
5. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – К., 1990. – 280 с.
6. *Кордонська А.В. Формування мовленнєвої компетенції студентів на заняттях української мови за професійним Шоста*

Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція „Соціум. Наука. Культура”. <http://intkonf.org>.

В статье рассматриваются основные признаки речевой культуры в разные эпохи. Раскрываются базовые понятия, уровни речевой культуры.

In the article the basic signs of speech culture are examined in different epochs. Base concepts, levels of speech culture are disclosed.

Растєгасва Анастасія Євгенівна – асистент кафедри ІТ Української інженерно-педагогічної академії (м. Стаханов)

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор Шевченко Г.П.